

Extended Abstract

A Diachronic Study of the Morphology of the Infinitives /*hastīdan*/ and /*būdan*/ and a Critique of the Formation and Use of /*mī-bāšad*/ in Standard Written Persian

Roshanak Azari 

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature Education, Farhangian University, Tehran, Iran

Azari@cfu.ac.ir

Review History: Received: 2026-05-22 Revised: 2026-08-08 Accepted: 2026-08-23	Abstract In the Persian language, /<i>būdan</i>/ and /<i>hastīdan</i>/ are two of the most applied infinitives. Their conjugation is in the present and past systems, in different tenses, moods and aspects. The purpose of this descriptive-qualitative article is to study the morphological evolutions of the mentioned verbs with a diachronic approach from Ancient to Middle and New eras of the Persian language. This study indicates that according to the pattern [present stem + past stem suffix + infinitive suffix], the infinitive /<i>hastīdan</i>/ is more correct than /<i>hastan</i>/. Moreover, in Middle Persian, the suppletive stems were derived from two different roots; accordingly, the present and past stems had been from two different roots. This characteristic was observed in some Pahlavi verbs including /<i>būdan</i>/ and /<i>hastīdan</i>/. According to the Pahlavi texts, the conjugation of the verb /<i>būdan</i>/ was observed in the present system, with the stem /<i>bav-</i>/. Gradually, the future stem /<i>bāš-</i>/ had been replaced with it. As the future system is vanished in the New Persian, using /<i>ast</i>/ or /<i>hast</i>/ is preferred to /<i>mī-bāšad</i>/ in the speech and the writing.	Keywords: Suppletive stems /<i>hastīdan</i>/ Secondary infinitive /<i>bav-</i>/ /<i>mī-bāšad</i>/
How to cite this article: Azari, R. (2026). A Diachronic Study of the Morphology of the Infinitives /<i>hastīdan</i>/ and /<i>būdan</i>/ and a Critique of the Formation and Use of /<i>mī-bāšad</i>/ in Standard Written Persian. <i>Journal of Linguistics & Iranian Languages</i>, 11(2), 89-101. doi: https://doi.org/10.22099/jlil.2026.56205.1477		
 COPYRIGHTS ©2026 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publisher.		

Introduction

The verbs */būdan/* and */hastīdan/* are among the most frequent verbs in Persian. In addition to functioning as main verbs, they occur in copular and auxiliary constructions. Despite their semantic proximity, the inflected forms associated with these two verbs are not derived from a single stem. This difference raises questions about the historical relationship of */ast/* and */hast/* to */būdan/*, the formation of the infinitive */hastīdan/*, and the status of */mī-bāšad/* in standard written Persian. Answering these questions requires a distinction between root and stem and an examination of evidence from different periods of the Iranian languages.

This study examines the morphological and inflectional development of these verbs from the ancient period through Middle and New Persian. Its central question is how forms derived from different roots came to be associated within the Persian verbal system and whether their history can provide a basis for judging their present-day use. Alongside an examination of the morphology of the infinitives */hastīdan/* and */bāšīdan/*, the study presents evidence for the present-tense inflection of */būdan/* in Pahlavi. Finally, it clarifies the difference between the historical origin of */bāš/* and the morphological analysis of */mī-bāšad/* in contemporary Persian.

Research Method, Previous Studies, and Objectives

This study adopts a diachronic approach and a descriptive-qualitative method. Data for the ancient period were extracted from forms recorded in Avestan and Old Persian dictionaries. For the Middle period, verbal forms in the Indian Bundahišn, Selections of Zādspram, Pahlavi Rivāyat, and Zand ī Wahman Yasn were examined. Selected forms are presented in the article's tables alongside their person, number, tense and mood, and New Persian meaning to enable comparison of the stems and their paths of development. The discussion focuses on formation and inflection; an examination of the frequency and function of */mī-bāšad/* in a corpus of contemporary Persian falls outside its scope.

Previous studies have offered differing views on the infinitive corresponding to */ast/* and */hast/*. Some sources record */hastan/* or */astan/* as infinitives, whereas Abolqāsemi considers */hastīdan/* and */astīdan/* more justifiable morphologically, given the way an infinitive is formed from a past stem. Earlier grammatical and historical studies have also examined the function and development of the historical roots associated with */būdan/*.

The study aims to answer the following questions: (1) Why is the use of */hastīdan/* more appropriate than */hastan/*? (2) What is the difference between */ast/* and */mī-bāšad/*? Is the use of */mī-bāšad/* in contemporary Persian correct?

Findings and Discussion

In the ancient Iranian languages, verbal forms were built from various roots and stems across several tense and four systems. Avestan and Old Persian evidence shows that forms derived from the root */ah-/* were not confined to the present system, nor were forms derived from */bav-/* */bū-/* confined to the past system. For example, Old Persian records forms derived from */bav-/* with present meaning, such as */bavatiy/*, as well as forms with past meaning. In addition to present forms such as */astiy/*, other forms derived from */ah-/* occur in the perfect system. Thus,

a simple division that assigns one root exclusively to the present and the other exclusively to the past conflicts with the evidence from the ancient period.

As the verbal system developed in the Middle period, some of the systems and inflectional distinctions of the ancient period disappeared or merged. In this period, the relationship between the present and past stems of certain verbs cannot be explained solely by phonological changes within a single root. The concept of “suppletive stems” describes a situation in which synonymous stems originate from different roots and occur together in the inflection of a verb. This study examines the relationship between forms associated with */hastīdan/* and */būdan/* within this historical development.

One finding of the article is the occurrence of present-tense forms of */būdan/* in Pahlavi texts. Forms such as */bawēm/*, */bawē/*, */bawēd/*, and */bawēnd/* show that the stem */baw-/* was used in present-tense inflection. These forms are recorded in the Pahlavi Rivāyat, Selections of Zādspram, Bundahišn, and Zand ī Wahman Yasn. Forms such as */bawīd ēstēd/* also show the use of */baw-/* in forming a past stem by adding the morpheme */-īd/*. The existence of present-tense forms of */būdan/* in Pahlavi must therefore be taken into account when explaining the history of this verb. In infinitive formation, the infinitive suffix */-an/* is added to the past stem. If */hast/* is treated as a present stem, the past stem is first formed by adding */-īd/*, after which the infinitive suffix is attached. This process yields */hastīdan/*. On this basis, the article favors */hastīdan/* over */hastan/* from a morphological perspective.

An examination of */bāš/* also shows that, in the ancient Iranian period, it was a future stem associated with the root */bav-/* and that it survived in the imperative form */bāš/*. The infinitive */bāšīdan/*, formed by adding the elements of infinitive formation to this stem, is considered a secondary infinitive. Since */bāv + šy/* is itself a future stem, adding the past-stem-forming morpheme */-īd/* to it constitutes a secondary or artificial formation. From the article’s diachronic perspective, this history is one reason to favor */ast/* and */hast/* over */mī-bāšad/* in formal prose. Nevertheless, */mī-bāšad/* is a form used in contemporary Persian and can be segmented as */mī + bāš + -ad/* in a synchronic analysis. The historical origin of the stem */bāš/* does not, in itself, prevent its use in a construction with present-time meaning.

Conclusion

A comparative examination of ancient and Middle-period evidence shows that the inflectional relationship between */hastīdan/* and */būdan/* resulted from a development in several stages and cannot be reduced to a fixed opposition between two roots for the present and past. Forms recorded in Old Persian attest to the inflectional diversity of both roots; Pahlavi evidence also shows that */būdan/* was inflected in the present tense with the stem */bav-/*. Furthermore, on the basis of the pattern for forming an infinitive from a past stem, the article favors */hastīdan/* over */hastan/* in its morphological analysis and considers */bāšīdan/* a secondary infinitive.

Two kinds of judgment must be distinguished regarding */mī-bāšad/*. On the basis of the historical development of the stems, this study favors */ast/* and */hast/* in the present indicative of formal prose. This conclusion, however, does not deny the use of */mī-bāšad/* in present-day Persian. Establishing its place, frequency, and function in different varieties of standard Persian requires a separate synchronic, corpus-based study.

References

- Abolghasemi, M. (1389). Historical grammar of Persian (8th ed.). Tehran: SAMT. [In Persian]
- Abolghasemi, M. (1376). A guide to the ancient languages of Iran (Vol. 2). Tehran: SAMT. [In Persian]
- Abolghasemi, M. (1373a). Stems of Persian Dari verbs. Tehran: Qoqnoos. [In Persian]
- Abolhasani Chimeh, Z. (1390). Types of lexical aspect in Persian verbs. *Persian Literature*, 1(6), 101–120. [In Persian]
- Aghamohseni, F. (1390). 'Būdan' as a copular and full verb in Old Iranian and Western Middle Iranian. *Literary Thoughts*, 2(7), 185–199. [In Persian]
- Anklesaria, B. T. (1957). *Zand ī Vohūman Yasn*. Bombay: Messrs. K. L. Bhargava.
- Anklesaria, B. T. (1964). *Zatsparam*. Bombay: Godrej Memorial Printing Press.
- Azari, R. (1400). A diachronic study of the formation of Persian active and passive participles and an analysis of its educational content in old and new secondary school textbooks. *Educational Research Quarterly*, 7(25), 36–48. [In Persian]
- Azari, R. (1401). Mood, aspect, and the structure of conditional sentences in Pahlavi: The present system. *Proceedings of the Fifth International Conference on Iranian Languages and Dialects*, Great Islamic Encyclopedia Center, 1–17. ISBN 978-622-5510-00-5. [In Persian]
- Bagheri, M. (1396). A history of the Persian language (22nd ed.). Tehran: Qatreh. [In Persian]
- Bartholomae, C. (1384). A history of Iranian phonemes (V. Dumanian, Trans.). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [Persian translation]
- Bateni, M. R. (1382). A description of the grammatical structure of Persian (14th ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Behzadi, R. (1368). *The Indian Bundahišn*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Dabir-Moghaddam, M. (1389). Theoretical linguistics: The emergence and development of generative grammar. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Farshidvard, K. (1351). The verb /būdan/ and its development in Persian. *Vahid*, 10(7), 780–789. [In Persian]
- Jabbari, M. J. (1387). Constructed infinitives: A descriptive-synchronic approach. *Language and Linguistics*, 4(1), 41–61. [In Persian]
- Jackson, A. V. W. (1892). *Avesta grammar* (Part 1). Stuttgart: W. Kohlhammer.
- Kent, R. G. (1953). *Old Persian* (2nd ed.). New Haven: American Oriental Society.
- MacKenzie, D. N. (1379). A concise Pahlavi dictionary (M. Mirfakhraei, Trans.; 2nd ed.). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [Persian translation]
- Mosaffa Jahromi, A. (1392). A generative view of the grammatical category of the infinitive in Persian: Approaches and solutions. *Language Research*, Alzahra University, winter special issue, 163–175. [In Persian]
- Mousavi, S. H. (2022). When past meets future in Persian: A construction grammar approach to futurity. *Australian Journal of Linguistics*, 42(1), 1–34. <https://doi.org/10.1080/07268602.2022.2073545>
- Najafi, A. (1390). Foundations of linguistics and their application to Persian (11th ed.). Tehran: Niloufar. [In Persian]
- Nyberg, H. S. (1974). *A manual of Pahlavi* (Vol. 2). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Rashed-Mohassel, M. T. (1364). An introduction to Avestan grammar. Tehran: Karyan. [In Persian]
- Rezaei, V., & Nisani, M. (1392). A syntactic and pragmatic study of copularized constructions in Persian based on Role and Reference Grammar. *Language Research*, Alzahra University, 4(8), 23–51. [In Persian]
- Sims-Williams, N. (2004). Ideographic writing I: Terminology and conventions. *Encyclopaedia Iranica*, 12(6), 617–618.
- Williams, A. V. (1990). *The Pahlavi Rivāyat*, accompanying the *Dādestān ī Dēnīg*. Copenhagen: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters.
- Zarshenas, Z. (1387). *A handbook of Sogdian*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]

زبان‌شناسی و گویش‌های ایرانی

سال ۱۱، شماره ۲، پیاپی ۲۱ (تابستان ۱۴۰۵) شماره صفحات: ۸۹ - ۱۰۱

بررسی ساخت‌واژی مصدرهای «هستیدن» و «بودن» و نقدی بر ساخت و کاربرد «می‌باشد» در زبان فارسی نوشتاری معیار: رویکرد در زمانی

روشنک آذری 

استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

چکیده

«بودن» و «هستیدن» در زبان فارسی، از پربسامدترین مصدرهایی هستند که در دستگاه حال و گذشته، در زمان‌ها، وجوه و نمودهای گوناگون صرف می‌شوند و نقش‌های متفاوتی چون فعل اصلی، ربطی و کمکی ایفا می‌کنند. هدف از نگارش این مقاله توصیفی- کیفی نقد صورت‌های صرفی بر اساس شواهد موجود در واژه‌نامه‌های زبان فارسی باستان، اوستایی و متون پهلوی، با هدف بررسی تحولات ساخت‌واژی این دو فعل از دوره باستان به میانه تا نو زبان فارسی است. این پژوهش نشان داد که کاربرد «هستیدن» بر اساس الگوی {ستاک حال + تکواژ ماضی‌ساز+ تکواژ مصدرساز}، درست‌تر از «هستن» است. علاوه بر این، در دوره میانه ستاک‌های مکمل یا ستاک‌های هم معنا، از شقاق یافته از دو ریشه کاملاً متفاوت بوده و ستاک حال و گذشته آنها از ریشه‌های مختلف سرچشمه می‌گرفته‌اند. این ویژگی برای «هستیدن» و «بودن» صادق است. همچنین در متون پهلوی، صرف فعل «بودن» بر دستگاه حال وجود داشته و ستاک حال آن «بَؤ-» /bav-/ بوده‌است. از آنجاکه «باش» /bāš-/ ستاک آینده از دوره باستان است و ساخت «می‌باشد» بر ستاک ثانویه صورت گرفته‌است؛ درست‌تر خواهد بود که در نوشتار به جای «می‌باشد»، «است» و «هست» به کار رود.

واژه‌های کلیدی:

ستاک ثانویه
ستاک‌های مکمل
می‌باشد
هستیدن
/bav-/

تاریخچه مقاله: دریافت: ۱ خردادماه ۱۴۰۵

بازنگری: ۱۵ مردادماه ۱۴۰۵

پذیرش: ۱ شهریورماه ۱۴۰۵

* آدرس ایمیل نویسنده مسئول: azari@cfu.ac.ir

آذری، روشنک (۱۴۰۵). بررسی ساخت‌واژی مصدرهای «هستیدن» و «بودن» و نقدی بر ساخت و کاربرد «می‌باشد» در زبان فارسی نوشتاری معیار: رویکرد در زمانی. زبان‌شناسی و گویش‌های ایران ۱۱(۲). ۸۹-۱۰۱. <https://doi.org/10.22099/jlil.2026.56205.1477>

حق نشر -۲۰۲۶ نویسنده(گان). این مقاله با دسترسی آزاد است که تحت شرایط مجوز Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0) منتشر شده است، استفاده، توزیع و تکثیر نامحدود را در هر رسانه‌ای مجاز می‌داند، مشروط بر اینکه به نویسندگان و منبع اصلی اشاره شود. هیچ اجازه‌ای از نویسندگان یا ناشر لازم نیست.

۱. مقدمه

تغییرات در زمانی^۱ که فرآیندی مسلم و حتمی در همه زبان‌هاست، نظام آوایی، تکواژی و نحوی زبان را پیوسته تحت تاثیر و دگرگونی قرار می‌دهد و در هر جای این نظام بقایای این تغییرات مشهود است؛ از این رو برای توصیف همزمانی^۲ ساخت زبان، آگاهی از تغییرات در زمانی اجتناب ناپذیر است (دبیرمقدم؛ ۱۳۸۹: ۳۸). در میان زبان‌های هندواروپایی، زبان فارسی این ویژگی ممتاز را دارد که می‌توان تاریخ آن را بر اساس منابع و مدارک موجود، در تمامی ادوار تاریخی از قرن ششم پیش از میلاد تا زمان حاضر به طور پیوسته بررسی کرد (باقری، ۱۳۹۶: ۱۱).

زبان فارسی نو با پشت سر گذاشتن دو دوره تاریخی باستان و میانه، تغییر و تحول چشمگیری را در سه حیطه واج‌های زبان، نظام دستگاه صرفی- نحوی و واژگان، طی کرده است (باقری، ۱۳۹۶: ۱۹). در روی بُعد زمان، زبان فارسی به گونه‌های بیشماری تقسیم می‌شود که به صورت زنجیری از فارسی باستان تا امروز ادامه دارند. هر یک از گونه‌های کلی زبان فارسی، خود دارای گونه‌های فرعی زیاد است که در حیطه‌های گوناگون زبانی با هم تفاوت‌هایی دارند (باطنی، ۱۳۸۲: ۸).

«بودن» و «هستن» (هستیدن) در زبان فارسی، از پربسامدترین مصدرهایی هستند که در دستگاه حال و گذشته، در گونه گفتاری و نوشتاری زبان فارسی^۳، در زمان‌های گوناگون و در جوه و نمودهای متنوع صرف می‌شوند. صرف این دو مصدر در زبان فارسی نقش‌های متفاوتی در سطح جمله چون فعل اصلی، ربطی و کمکی ایفا می‌کند و در کتاب‌های دستور سنتی یا ساختگرا همواره بخشی به توضیح در مورد صرف این دو فعل اختصاص می‌یابد.

هدف از نگارش این مقاله بررسی ساختاری دو فعل «هستیدن» و «بودن» در صرف دستگاه حال و گذشته، با رویکرد در زمانی از فارسی باستان تا زبان‌های فارسی میانه و فارسی نو است تا بتوان به نتایج دقیق‌تری در مورد مصدر، ستاک و صرف این دو فعل دست یافت. در این مقاله به طور خاص به ساخت «می‌باشد» پرداخته می‌شود.

در این بررسی، بر اساس شواهد ضبط‌شده در متون اوستایی، فارسی باستان و پهلوی، صورت‌های مختلف دو فعل بررسی و تحولات صرفی آنها به بحث گذاشته می‌شود. تلاش بر این است تا بر پایه این شواهد، حلقه‌های تغییر و تحول در صرف و ساخت ستاک این دو فعل مشخص گردد. همچنین در نظر است در پژوهش حاضر به این پرسش‌ها پاسخ داده شود:

۱- چرا کاربرد «هستیدن» درست‌تر از «هستن» است؟

۲- تفاوت «است» با «می‌باشد» چیست؟ آیا کاربرد «می‌باشد» در زبان فارسی معاصر درست است؟

۲. پیشینه پژوهش

نظرات گوناگونی در مورد مصدر فعل «است» در مقالات و کتب گوناگون دستوری فارسی وجود دارد. نوابی در مقاله «بررسی فعل "است" در فارسی و پهلوی»، با استناد به مثال‌هایی از متون کهن فارسی نو و متون پهلوی، با در نظر گرفتن حیطه نحو و معنا، نتیجه می‌گیرد که «است» مانند همه فعل‌هایی که زمان گذشته آنها با تکواژ ما ضی ساز «-ست» ساخته می‌شود، بایستی زمان گذشته را برساند؛ چون: رست، گسست، خست بدین ترتیب در مثال‌هایی که «است» از نظر دستوری

^۱ Diachronic

^۲ Synchronic

^۳ در این مقاله صرفاً به گونه نوشتاری زبان فارسی معیار پرداخته می‌شود.

سوم شخص زمان حال را نشان می‌دهد، بایستی از مصدر «ایستادن/ایستادن» باشد. او «است» را کوتاه شده «ایستد/ایستد» *ēstēd* می‌داند (نوابی، ۱۳۷۹: ۲۸).

بنابر نظر ابوالقاسمی، «هستن» و «استن» مصدرهای نادرستی هستند که برای «هستم، هستی...» و «استم، استی...» فرض شده‌اند. از آنجاکه «ن» از ستاک گذشته مصدر می‌سازد، اگر قرار باشد برای «هستم» و «استم» مصدری فرض شود، باید آن را به صورت‌های «هستیدن» و «استیدن» فرض کرد؛ یعنی «هست» و «است» را ماده مضارع فرض کنیم و از آنها با «ید» ستاک گذشته بسازیم و سپس به آن نشانه مصدری «ن» بیافزاییم (ابوالقاسمی، ۱۳۷۳: ۸۱). باطنی در نقد «دستور پنج استاد» که دستوری سنتی است، به صرف فعل «استن» اشاره می‌کند (باطنی، ۱۳۷۰: ۶۸). کلباسی در توضیح فعل «پی بستی»^۱ نظیر «خوبم، خوبی، خوبست» واژه بست‌ها را صورت‌های تصریفی فعل «بودن» در زمان حال معرفی می‌کند و مصدر مجزایی برای آن ارائه نمی‌دهد (کلباسی، ۱۳۸۰: ۳۲). بنابر نظر فرشیدورد «بودن» از افعال معین و ناقص است و وابسته‌های آن از دو ریشه *ah-* (ام، ای، ... استم، استی...) و *bav-* در فارسی باستان آمده‌اند (فرشیدورد، ۱۳۵۱: ۷۸۱). وی مصدر «باشیدن» را نیز در کنار «بودن» می‌آورد و مثال‌هایی از متون کهن برای آن ذکر می‌کند: در تنها باشیدن وسواس غلبه کند (کیمیای سعادت)؛ مردی بود از عرب به بخارا با شیده (تاریخ بخارا) (فرشیدورد، ۱۳۵۱: ۷۸۸). ناتل خانلری در زبان پهلوی سه معین فعل *ah-*، *bu-* و *sta-* را معرفی می‌کند. نکته حایز اهمیت این است که وی کاربرد *sta-* (ایستادن) را برای ساخت ماضی نقلی و بعید می‌داند (ناتل خانلری، ۱۳۷۴ (۲): ۱۹۶).

از مقالات همایشی جدید می‌توان به «تکوین فعل "است" در زبان فارسی» اشاره کرد که فعل *ah-* را از فارسی باستان تا تبدیل به واژه بست بررسی می‌کند (شریفی، تابش‌فر، ۱۳۹۷). آقامحسینی در مقاله «بودن در نقش فعل ربطی و تام در ایرانی باستان و میانه غربی» با رویکرد ساختاری-معنایی از زبان‌های اوستایی و فارسی باستان تا پهلوی، جملاتی برای نقش ربطی و اصلی این فعل مثال آورده است (آقامحسینی، ۱۳۹۰). مقالاتی نیز بر اساس نظریه‌های زبانشناسی و رویکردهای گوناگون، فعل‌های خاص زبان فارسی نظیر «شدن» و «بودن» را بررسی و یا نمود این فعل‌ها را تحلیل می‌کنند (بهرامی‌خورشید؛ ورهاگن؛ گلفام، ۱۳۹۰ و ابوالحسنی‌چیمه، ۱۳۹۰).

در لغت‌نامه دهخدا مصدر «هستن» به معنی «وجود داشتن» و «زیستن» نوشته شده و مصدر «استن» مترادف با «هستن» آمده است. در فرهنگ معین دو معنا برای «هستن» دیده می‌شود: ۱- وجود داشتن، موجود بودن. ۲- وقوع داشتن، حاصل بودن. در همین فرهنگ «است» صورتی تصریفی از مصدر «استن» معرفی شده است. در فرهنگ عمید برای «هستن» معنای «بودن» و «وجود داشتن» ذکر گردیده است (دهخدا، ۱۳۷۷ (۱۳): ۱۱۴۴).

۳. چارچوب نظری پژوهش

زبان‌های جهان علیرغم وجوه اشتراکی که با هم دارند، از نظر ساختمان متفاوت هستند (باطنی، ۱۳۸۲: ۱۳). یکی از مزایای بررسی با دیدگاه علمی نسبت به دستور سنتی، توصیفی بودن زبان‌شناسی ساختاری است؛ بدین ترتیب مقولات خارجی بر زبان مورد مطالعه تحمیل و تجویز نمی‌شود (وحیدیان کامیار، ۱۳۸۵: ۵). برای مثال در زبان انگلیسی، معادل هر دو مصدر «بودن» و

^۱ Enclitic Verb نام دیگر آن «واژه‌بست» است.

«هستیدن» «to be» و یا در زبان فرانسه «être» است^۱؛ پس چرا در زبان فارسی برای صرف در دستگاه مضارع از مصدر «هستیدن» و برای دستگاه ماضی از مصدر «بودن» استفاده می‌شود؟ اگرچه هر سه زبان از شاخه زبان‌های هندواروپایی هستند و فعل‌های ربطی-کمکی^۲ در اکثر زبان‌های این سرشاخه وجود دارند؛ اما از آنجا که در بررسی علمی زبان‌ها، مطالعه هر زبان به قصد شناخت همان زبان صورت می‌گیرد؛ زبان‌شناسی تاریخی، با نشان دادن تحولات آوایی، صرفی و نحوی واژه‌ها در زبان فارسی بر اساس مستندات موجود در دوره‌های مختلف زبان، می‌تواند به طور قانونمند پاسخگوی این پرسش باشد. همچنین، در زبان‌شناسی تاریخی، بازسازی زبانی، امکان ارائه صورت‌هایی از مراحل پیشین زبان را فراهم می‌کند که شاهد مستقیمی از آنها در دست نیست؛ این صورت‌ها بر اساس شواهد زبانی موجود و روابط نظام‌مند میان داده‌ها بازسازی می‌شوند. صورت‌های بازسازی شده، که معمولاً با علامت ستاره (*) مشخص می‌شوند، فرضیه‌هایی مبتنی بر شواهد زبان‌شناختی درباره صورت‌های پیشین زبان به شمار می‌روند (لین^۳، ۲۰۱۸: ۶۹).

۳-۱. روش و پیکره پژوهش

روش این پژوهش توصیفی-کیفی است. ابتدا توضیح کلی در مورد شیوه‌های ساخت ستاک حال در دوره باستان تا میانه برای دو فعل «هستیدن» و «بودن» بیان می‌گردد. سپس بر اساس شواهد ضبط شده در متون اوستایی، فارسی باستان و پهلوی، صورت‌های مختلف صرف شده دو فعل می‌آید و تحولات صرفی به بحث گذاشته می‌شود. برای سهولت مشاهده و مقایسه، تعدادی صورت‌های تصریفی در جدول نمایش داده می‌شود. تلاش بر این است تا حلقه‌های تغییر و تحول در صرف و ساخت ستاک این دو فعل مشخص گردند (حیطه معنایی جای بحثی دیگر دارد). با شرح ستاک‌های مکمل و مصدر ثانوی در ادامه مقاله، پاسخ پرسش‌هایی که در بخش بیان مسئله مطرح شده‌است، به دست می‌آید.

پیکره پژوهش برای زبان‌های دوره باستان، مثال‌های مستخرج از واژه‌نامه‌های اوستایی و فارسی باستان و برای زبان پهلوی نمونه‌های موجود در کتاب‌های بندهش هندی (۱۳۶۸)، گزیده‌های زاد سپرم (۱۹۶۴)، روایت پهلوی (۱۹۹۰) و زند بهمن یسن (۱۹۵۷) بودند.

۳-۲. ساخت فعل در دوره باستان زبان فارسی

در میان زبان‌هایی که از دوره باستان زبان فارسی، از آن‌ها آثار مکتوبی بجا مانده که قابلیت بررسی آوایی، صرفی و نحوی یا معنایی داشته باشند، فارسی باستان و اوستایی هستند (ابوالقاسمی، ۱۳۷۳: ب: ۲). از سوی دیگر، زبان‌های ایرانی باستان و هندی باستان، هر دو منشعب از زبان هندواروپایی آغازین هستند و زبان‌های خواهر به شمار می‌آیند و واژه‌های مشترک فراوان در بین متون کهن ایرانیان و هندیان، مشاهده می‌گردد (سیفی، بختیاری، محمدی، ۱۳۹۲: ۷۲ و ۷۴). در زمینه صرف و نحو نیز شباهت به حدی است که در اوستا جملات کاملی یافت می‌شوند که به موجب تطابق قواعد آوایی بین دو زبان اوستایی و سنسکریت، قابل تبدیل به معادل‌های زبان خواهر یعنی سنسکریت هستند و لذا ترجمه آنها به کمک دستور و واژه‌نامه هندی کلمه به

^۱ با در نظر گرفتن حیطه‌های معنایی گسترده‌تر چون «وجود داشتن»، می‌توان معادل‌های بیشتری در زبان انگلیسی و فرانسه برای آن در نظر گرفت که طرح آن در این مقاله نمی‌گنجد.

^۲ Copular and Auxiliary verbs

^۳ J.K. Lin

کلمه ممکن می‌شود (بارتلمه،^۱ ۱۳۸۴: ۱). اگرچه زبان فارسی امروز ما دنباله فارسی باستان است؛ اما چون متون فارسی باستان محدود به کتیبه‌های دوره هخامنشیان می‌شود و شواهد موجود در آن برای بحث حاضر محدود است، در ادامه مقاله، تعدادی از مثال‌ها از زبان اوستایی خواهند بود.

۳-۳. ریشه

ریشه جزئی است که میان لغت‌های تشکیل دهنده یک خانواده لغوی مشترک است و معنی اصلی آن لغت‌ها را دربردارد (ابوالقاسمی، ۱۳۸۹: ۱۴۶). بررسی صرفی در دوره باستان زبان فارسی نشان می‌دهد که زمان‌های گوناگون دستوری و مشتق‌های اسمی و صفتی بر یکی از سه ریشه ضعیف (/a/ ندارد)، افزوده (قوی) که /a/ دارد و بالانده (قوی‌تر) که /ā/ دارد، ساخته می‌شده است. البته بسته به واژه موجود در ریشه و یا در صورت وجود همخوان خیشومی صرف آنها متفاوت است. مثلاً برای فعل «بردن»، صورت ضعیف آن /barə-/br-، صورت افزوده /bar- و صورت بالانده /bār- می‌شود. مثال دیگر: فعل «آمدن»، به صورت ضعیف /ja/ga- (حذف همخوان خیشومی m)، افزوده /gam- و صورت بالانده /gām- است (راشدمحصل، ۱۳۶۴: ۲۱). بدین ترتیب، واژه‌های «بار» و «گام» در زبان فارسی میانه و نو، اسم‌هایی هستند که از ریشه بالانده گرفته شده‌اند (آذری، ۱۴۰۰: ۴۰).

۳-۴. ماده/ستاک

در دوره باستان، ماده فعلی یا ستاک^۲ با افزودن جزئی که در اساس برای افزودن معنی جدید به ریشه بوده، ساخته می‌شده است. البته ساخت ستاک‌ها برای زمان‌های گوناگون بر روی ریشه‌های متفاوت بوده است. برای مثال، همه صیغه‌های التزامی و بعضی از صیغه‌های اخباری و امر بر ریشه افزوده (قوی) ساخته می‌شده است (راشدمحصل، ۱۳۶۴: ۲۱-۴۲)، ساخت زمان‌های دیگر، اغلب بر ریشه ضعیف دیده می‌شود (جکسون^۳، ۱۸۹۲: ۱۴۸-۱۴۷). در جدول شماره ۱ یک نمونه ساخت ماده/ستاک از ریشه در زبان اوستایی دیده می‌شود.

جدول ۱.

ساخت مضارع التزامی از ریشه «بردن»

زمان	ریشه	ماده ساز التزامی	شناسه سوم شخص مفرد	فعل صرف شده	معنا به فارسی نو
مضارع التزامی	bar-	-ā-	-ti	barā(i)ti	ببرد

۳-۵. تفاوت ریشه با ماده/ستاک

همان‌طور که در بخش پیشین نشان داده شد، در دوره باستان، برای صرف فعل و اسم، صورت‌های مختلف ریشه در اکثر مواقع، مستقیم به پسوندها یا شناسه‌های صرفی نمی‌چسبند، بلکه ابتدا باید از آن‌ها ستاک (ماده) ساخت. برای مثال، در ساخت ماده مضارع، بر اساس واجی که ریشه به آن مختوم می‌شده، ۹ روش مختلف ساخت ستاک (ماده) فعلی وجود داشته است.

^۱ C. Bartholomae

^۲ Stem

^۳ A.V. Jackson

بدین ترتیب «بن» در معنای ریشه است و با «ماده» (معادل واژه فارسی «ستاک» و «منشعب از ریشه») متفاوت است. زیرا همان‌گونه که در بخش ۳-۳ توضیح داده شد، ریشه (بن) تنها در دوره باستان زبان‌های ایرانی وجود داشته و از دوره میانه به بعد و به تبع آن، در فارسی نو، کاربرد «ریشه» از میان رفته است و فقط ماده‌های فعلی ساخته شده از آن کاربرد دارند؛ پس بهتر است در آموزش دستور زبان فارسی، لفظ دیگری جز «بن» (که به معنای ریشه است)، برای ماده ماضی یا مضارع انتخاب شود (آذری، ۱۴۰۰: ۴۰).

۳-۶. دستگاه‌های فعلی و ستاک‌های آن

در دوره باستان زبان فارسی، چهار ستاک و بدین ترتیب چهار دستگاه فعلی حال، مطلق^۱، نقلی^۲ (تام) و آینده (فقط در اوستایی) وجود داشته است^۳. برای نشان دادن پیچیدگی و تنوع زیاد صرف فعل، ذکر این نکته کافیست که در هر یک از این دستگاه‌ها علاوه بر وجوه اخباری، التزامی، خواستاری^۴ (دعایی/تمنایی)، انشایی^۵ و امری؛ همچنین بر اساس جهت^۶ فعل، شناسه‌های صرفی گذرا^۷ با ناگذر^۸ متفاوت بوده است (کنت، ۱۹۵۱: ۷۵). از آنجا که زبان رو به سادگی در حرکت است، در دوره میانه، دستگاه فعلی مطلق (آئوریست) و نقلی (تام) ادغام شده و فقط دو دستگاه گذشته و حال به فارسی میانه و نو رسیده است (آموزگار، تفضلی، ۱۳۸۲: ۶۳). بعضی وجوه نیز از بین رفته‌اند؛ برای مثال ساخت وجه خواستاری در فارسی نو (معاصر) از بین رفته و کاربرد آن در وجه التزامی ادغام شده است (آذری، ۱۴۰۰: ۴).

۴. تحلیل داده‌ها

۴-۱. صرف ریشه‌های /ah-/ و /bav-/

۴-۱-۱. در دوره باستان

از لحاظ معنایی در دوره باستان زبان‌های ایرانی، /ah-/ در مفهوم کلی «بودن» و «وجود داشتن» به کار رفته؛ درحالی‌که /bav-/bū- در مفهوم کلی «بودن»، «وجود داشتن» و «شدن» کاربرد داشته است (آقامحسینی، ۱۳۹۰: ۱۸۶). بر اساس شواهدی که در متون فارسی باستان و اوستایی وجود دارد، هر دو فعل در دستگاه‌های فعلی و زمان‌ها و وجوه گوناگون دوره باستان صرف می‌شده‌اند^۹. بدین ترتیب عبارت ذیل نمی‌تواند قابل تعمیم به همه موارد کاربرد این دو ریشه در دوره باستان باشد. در فارسی باستان بعضی فعل‌ها دو ریشه متفاوت دارند. از جمله فعل‌هایی که دارای دو ریشه متفاوتند و هر دسته از صیغه‌های آن از یک ریشه مشتق شده، فعل «بودن» است. /bav-/ شدن، بودن برای صیغه‌های ماضی و /ah-/(استن، هستن) برای صیغه‌های مضارع است (ناتل خانلری، ۱۳۸۲: ۲/۹۲).

^۱ Aorist

^۲ Perfect

^۳ دستگاه فعلی آینده فقط در اوستایی بوده است. در فارسی باستان سه دستگاه فعلی داریم (کنت، ۱۹۵۳: ۷۰).

^۴ Optative

^۵ Injunctive

^۶ Voice

^۷ Active

^۸ Middle

^۹ برای نمونه‌های اوستایی بنگرید به بارتلمه، ۱۹۶۱: ۹۲۷؛ ذیل مدخل -bav و همان منبع ص. ۲۶۶، ذیل مدخل -ah؛ برای نمونه‌های فارسی باستان بنگرید به کنت، ۱۹۵۳: ۷۱ و ۷۲ و ۱۷۴ و ۲۰۰.

در جدول‌های شماره ۲ و ۳ صرف‌هایی که از دو ریشه مذکور در کتیبه‌های فارسی باستان ضبط شده‌اند، بر اساس واژه‌نامه کنت^۱ (۱۹۵۲) آمده است. توضیح آنکه imperfect زمانی بین ماضی ساده و نقلی است که در فارسی نو معادل ندارد^۲.

جدول ۲.

نمونه‌های تصریفی از ریشه /bav-/ در فارسی باستان

نمونه صرف	معنا	ریشه
/bavatiy/	می‌شود، است	
/bava ⁿ tiy	می‌شوند، هستند	ضعیف $\sqrt{b\bar{u}-}$
/abavam/	بودم، بوده‌ام ^۳	افزوده $\sqrt{bav-}$
/abava ⁿ	بودند، بوده‌اند ^۴	بالانده $\sqrt{*b\bar{a}v-}$
/Bavātiy/	باشم (وجه التزامی)	
/biyā/	باشی (وجه خواستاری)	

جدول ۳.

نمونه‌های تصریف ریشه /ah-/ در فارسی باستان

نمونه صرف	معنا	ریشه
a ^h miy	هستم	
a ^h mahy	هستیم	
ha ⁿ nty	هستند	
astiy	است	ضعیف $\sqrt{h-}$
āham	بودم (نقلی)	افزوده $\sqrt{ah-}$
āha ^t	بود (نقلی)	بالانده $\sqrt{\bar{a}h-}$
āha ⁿ	بودند (نقلی)	
ahaniy	باشم (وجه التزامی)	
āhy	باشی	
ahatiy	باشد	

۴-۱-۲. در دوره میانه

از فارسی میانه به بعد، برای اسامی ریشه وجود ندارد زیرا اسم صرف نمی‌شود و صورت ثابت پیدا می‌کند و نقش صرفی خود را با نقش‌نما نشان می‌دهد. برای افعال نیز فقط دو ماده مضارع و ماضی باقی می‌ماند و بیشتر پیچیدگی‌های ساخت ماده از ریشه در زبان‌های ایرانی میانه غربی از میان می‌رود (آذری، ۱۴۰۰: ۴۱). با ادغام شدن دستگاه‌های آئوریست و نقلی با هم و

^۱ R.G. Kent

^۲ در زبان فرانسه این زمان فعلی وجود دارد و بر اساس متن و نوع فعل در ترجمه فارسی نو ماضی ساده یا نقلی ترجمه می‌شود: J'étais (بودم/بوده‌ام).

^۳ imperfect

^۴ imperfect

حاصل شدن دستگاه گذشته در دوره میانه، تعدادی از ستاک‌ها از بین رفته یا ادغام شده‌اند. در تحول دوره ای زبان، دستگاه «نقلی» که در دوره باستان ستاک و شناسه‌های صرفی خود را داشته، در فارسی نو به زمان مضارع نقلی و ماضی نقلی، در دستگاه حال و گذشته تبدیل شده‌است.

بر اساس واژه‌نامه زبان پهلوی مکنزی، این اطلاعات در مورد فعل‌های مورد بحث (به جز مشتقات) وجود دارد (۱۳۷۹: ۵۴۴):

$ast [AYT < A 'yty] / =$ هست؛ موجود است

$/būdan, b(a/w)- [YHWWN-tn < A yhwon, \sqrt{hwh}] /$ = بودن؛ شدن

همانطور که مشاهده می‌گردد، برای «هست» در واژه‌نامه مکنزی مدخل مصدری نیامده‌است (نگارش حروف بزرگ نشان‌دهنده صورت واژه با هزوارش^۱ است. A کوتاه‌نوشت برای آرامی است).

در واژه‌نامه زبان پهلوی نیبرگ، ذیل مدخل */būtan/* این توضیحات وجود دارد: */baw-/* به عنوان مکمل فعل */h-/* برای ساخت مصدر؛ به عنوان فعل کمکی در ساخت زمان‌های حال و آینده؛ به عنوان ستاک سازنده گذشته ساده و نقلی فعل *h-* کاربرد دارد. در نقش فعل اصلی معانی «بودن، شدن، رخ دادن، به حقیقت پیوستن، برخاستن، به وجود آمدن، رشد کردن، نشأت گرفتن، وجود داشتن» برای آن آمده است (نیبرگ ۱۹۷۴: ۵۱).

اگرچه در دوره میانه صرف فعل «بودن» برای دستگاه گذشته و صرف فعل «هستن/هستیدن» برای دستگاه حال، تا حدی از یکدیگر متمایز می‌گردد، اما صرف فعل «بودن» برای زمان حال در متون گوناگون به چشم می‌خورد:

جدول ۴.

تصرف فعل */būdan/* در زمان حال- زبان پهلوی

معنا	شخص و شمار	مضارع اخباری	ستاک حال
هستم	اول ش. مفرد	<i>/bawēm/</i> ^۲	<i>/baw-/</i>
هستی	دوم ش. مفرد	<i>/bawē/</i> ^۳	
هست	سوم ش. مفرد	<i>/bawēd/</i> ^۴ / <i>/bēd/</i> ^۵	
هستید	دوم ش. جمع	<i>/bawēd/</i> ^۶	
هستند	سوم ش. جمع	<i>/bawēnd/</i> ^۷	

^۱ هزوارش به واژه‌های آرامی گفته می‌شود که در خط پهلوی نوشته می‌شدند، اما هنگام خواندن، برابر فارسی میانه آنها تلفظ می‌شد؛ به بیان ساده، صورت نوشتاری واژه آرامی بود، ولی خوانش آن فارسی میانه بود. سیمز ویلیامز هتروگرام‌های ایرانی میانه را «Aramaograms» می‌نامد (Sims-Williams, 2004).

^۲ H.S. Nyberg

^۳ روایت پهلوی، ص. ۱۵؛ گزیده‌های زادسپر، ص. ۸۰.

^۴ روایت پهلوی، ص. ۱۹۴؛ بندهش، بندهای ۱ و ۱۳.

^۵ روایت پهلوی، ص. ۲ و ۸؛ گزیده‌های زادسپر، ص. ۴ و ۱۱.

^۶ روایت پهلوی، ص. ۶.

^۷ روایت پهلوی، ص. ۱۷؛ گزیده‌های زادسپر، ص. ۱۵۰.

^۸ روایت پهلوی، ص. ۳۹ و ۴۹؛ زند بهمن یسن، ص. ۲۲ و ۲۳ و ۲۹.

معنا	شخص و شمار	مضارع اخباری	ستاک حال
مضارع التزامی			
باشد	سوم ش. مفرد	<i>/bawād/</i> ^۱ <i>/bād/</i>	
باشند	سوم ش. جمع	<i>/bawānd/</i> ^۲	

در متون پهلوی امر فعل «بودن» به صورت */bāš/* نیز ضبط شده‌است که در بخش هفتم مقاله به آن پرداخته می‌شود. تحول ستاک گذشته فعل «بودن» را می‌توان در این دو نمونه ساخت ماضی نقلی نیز مشاهده کرد: */būd ēstēd/* و */bawīd ēstēd/* در مثال دوم، به ستاک حال */baw-/* تکواژ ماضی ساز */-īd/* اضافه شده و ستاک گذشته ساخته‌است. در دو نمونه از ساخت مصدر مجهول */bawīhistan/* (پدید آمدن، تشکیل شدن، ساخته شدن، شکل گرفتن) نیز کاربرد ستاک حال */baw-/* در زبان پهلوی مشهود است.

۳-۴. ستاک‌های مکمل^۴ در زبان سغدی

زبان سغدی از گروه شرقی و شاخه ایرانی خانواده زبان‌های هندواروپایی است. این زبان از نظر تنوع و حجم ادبیات مکتوب در دوره میانه، مهم‌ترین زبان ایرانی شرقی است (زرشناس، ۱۳۸۰: ۱۵۴). سغدی روزگاری مهم‌ترین زبان ایرانی آسیای مرکزی و زبان میانجی آسیای مرکزی در هزاره اول میلادی بوده‌است (زرشناس، ۱۳۸۰: ۲۲). مقدسی در قرن چهارم هجری، این زبان را گونه‌ای از زبان فارسی در سمرقند و بخارا معرفی می‌کند که از رواج افتاده‌است. این زبان به تدریج جای خود را به زبان‌های فارسی و ترکی داده‌است (زرشناس، ۱۳۸۷: ۱۴).

سغدی نه تنها از نظر زمان، وجه و نمود بزرگ‌ترین و متنوع‌ترین مجموعه ساختاری فعل را داراست؛ بلکه نوآوری‌هایی نیز در گونه‌های ستاک پدید آورده‌است (قریب، ۱۳۷۲: ۲). در زبان سغدی ستاک‌های مکمل یا ستاک‌های هم معنا و انشقاق یافته از دو ریشه کاملاً متفاوت وجود دارند. یعنی ستاک حال و گذشته آنها از ریشه‌های مختلف سرچشمه می‌گیرند. مشابه آن در فارسی فعل «بودن» در مضارع اخباری است که با مکمل آن، فعل «است»، صرف می‌شود (قریب، ۱۳۷۲: ۱۱). در پهلوی و دیگر زبان‌های ایرانی میانه غربی، ستاک حال و گذشته فعل، جز چند استثنا، از یک ریشه‌اند.

سماعی بودن ستاک‌های حال از دوره میانه به بعد، دو دلیل دارد: یکی این که با تحولات آوایی و تلفظی از ایرانی باستان به ایرانی میانه غربی، رابطه دستوری میان دو ستاک از بین رفته‌است؛ مثل: داد/ده؛ زاد/زای. دوم آن که بعضی ستاک‌ها از دو ریشه آمده‌اند؛ مثل: «آمد/آی؛ دید/بین؛ بود/است» (ابوالقاسمی، ۱۳۷۶: ۵۰).

^۱ گزیده‌های زادسپرم، ص. ۱۳۴.

^۲ روایت پهلوی، صص. ۹۱ و ۹۲؛ زند بهمن یسن، صص. ۷۱ و ۸۲.

^۳ گزیده‌های زادسپرم، صص. ۲۹ و ۶۱؛ ۱۵۹؛ زند بهمن یسن، ص. ۷۱.

^۴ Suppletive Stems

۴-۴. مصدر

۴-۴-۱. تکواژ سازنده مصدر

اختلاف نظرهای زیادی در مورد تعلق مصدر به فعل یا اسم در میان دستورنویسان و زبان‌شناسان وجود دارد. در علم زبان‌شناسی، بر اساس رویکرد کرافت^۱ (۱۹۹۱) نشان داده شده که مصدر از نظر داشتن کنش گزاره‌ای ارجاع مانند اسم است؛ اما از نظر طبقه معنایی به فعل شباهت دارد (رضایی، ۱۳۹۵: ۱). در دستور زایشی که مقوله‌های دستوری مرزهایی روشن دارند و نمی‌توان مصدر را متعلق به هر دو مقوله اسم و فعل دانست، شواهدی قوی برای فعلی بودن مصدرهای فارسی ارائه گردیده است؛ هر چند مقوله دستوری «مصدر» در دستور زبان فارسی نیازمند تأمل بیشتر است (مصفاچهرمی، ۱۳۹۲: ۱۷۴).

از نظر ساختاری، مصدر در فارسی دری از ماده ماضی با پسوند «-ن» ساخته می‌شود. این پسوند بازمانده */an/* فارسی میانه است که برای ساختن مصدر از ماده ماضی به کار می‌رفته است. در ایرانی باستان مصدر از ریشه با پسوند */tanai/* ساخته می‌شده است. بدین ترتیب */an/* فارسی میانه، بازمانده */tanai/* ایرانی باستان است (ابوالقاسمی، ۱۳۷۳: ۲۰). در کتاب «تاریخ زبان فارسی» دکتر ناتل خانلری (۱۳۷۴: ۲/۱۰۴-۱۰۱) طی بحثی بر اساس مطابقت نشانه‌های مصدرساز دوره باستان و میانه غربی زبان فارسی و استناد به هزوارش‌های فعلی دوره میانه، بر این باور است که تکواژ اشتقاقی مصدر ساز، «تن/دن» است. نظر به اینکه پسوند سازنده صفت مفعولی در دوره میانه به صورت */t/* یا */d/* و جزئی مرده از ستاک گذشته در آمده‌است (ابوالقاسمی، ۱۳۸۹: ۱۸۱)، نظر غالب دستورنویسان بر «-ن» است.^۲

همانطور که در بخش پیشینه مقاله آمد، بنابر نظر دکتر ابوالقاسمی، اگر «است» یا «هست» ستاک حال فرض شود^۳، ابتدا باید از آن ستاک گذشته (با */-īd/*) ساخته و سپس تکواژ مصدرساز به آن اضافه گردد. بدین ترتیب مصدر «هستیدن» به دست می‌آید.

۴-۴-۲. اگر مصدر «بودن» داریم پس «باشیدن» چیست؟

پیش از این گفته شد که در دوره باستان چهار دستگاه (نظام) فعلی وجود داشته و یکی از آنها دستگاه آینده بوده است. موارد کاربرد آینده در اوستا چندان فراوان نیست و تنها ساخت‌های اخباری و صفتی وجود دارد. به جای ساخت‌های دیگر آن معمولاً وجه التزامی می‌آید که در معنی آینده به کار می‌رود (راشدمحصل، ۱۳۶۴: ۴۹).

برای ساخت ستاک آینده از ریشه */bav-/* در ایرانی باستان، صورت بالانده ریشه به */-šy/-hy/* اضافه می‌گردد:

/bāv- + -šy + -a-/

پس اضافه کردن تکواژ ماضی‌ساز */-īd/* به آن ثانوی یا جعلی است؛ زیرا «باش» خود ستاک آینده است. بدین ترتیب «باشیدن» مصدر ثانوی محسوب می‌گردد (ابوالقاسمی، ۱۳۷۳: ۳۷). امر فعل «بودن»، به صورت «باش» نیز از ستاک آینده دوره باستان به فارسی نو رسیده‌است.

^۱ W. Croft

^۲ برای آگاهی بیشتر در مورد تفاوت‌های ساخت مصدرهای «بر ساخته»، «ثانوی»، «ساختگی» یا «جعلی» با مصدر اصلی، بنگرید به مقاله «مصدر بر ساخته: رویکردی توصیفی-هم‌زمانی» (جباری، ۱۳۸۷).

^۳ برای آگاهی بیشتر از صرف *ah-* در شخص و شماره‌های مختلف مضارع اخباری زبان فارسی باستان، بنگرید به جدول شماره ۳ در همین مقاله.

۴-۵. آیا کاربرد «می‌باشد» و صفت فاعلی «باشنده» در زبان فارسی معیار درست است؟

بر اساس بحث ستاک‌های مکمل در بخش ۱-۲-۶ و توضیحاتی که در بخش ۲-۷ بیان شد، به نظر می‌رسد کاربرد فعل «است» و «هست» که بر ستاک حال «هستیدن» ساخته شده، بهتر از کاربرد فعل «می‌باشد» است؛ زیرا «می‌باشد» بر ستاک آینده فعل «بودن» ساخته شده است که این دستگاه در زبان فارسی نو وجود ندارد. «باش» ستاک‌ای از دستگاه آینده در دوره باستان است و مصدر ثانوی (جعلی) «باشیدن» نیز بر پایه آن ساخته شده است. از این رو، از دیدگاه در زمانی و بر اساس سیر تاریخی بررسی شده در این پژوهش، کاربرد «است» در مضارع اخباری بر «می‌باشد» اولویت دارد. با این حال، در فارسی معاصر «می‌باشد» به کار می‌رود و ساخت صرفی «می + باش + ـد» در دستگاه همزمانی زبان قابل تحلیل است؛^۱ بدین ترتیب، یافته‌های تاریخی این پژوهش به معنای نفی کاربرد این صورت در فارسی معاصر نیست. بررسی جایگاه، بسامد و کارکرد «می‌باشد» در فارسی معیار مستلزم پژوهشی همزمانی و مبتنی بر پیکره فارسی نو است و از محدوده پژوهش حاضر خارج است.

۵. نتیجه‌گیری

پاسخ به پرسش‌های پژوهش:

- ۱- چرا کاربرد «هستیدن» درست‌تر از «هستن» است؟ پاسخ: از آنجاکه تکواژ */-an/* از ستاک گذشته مصدر می‌سازد، ابتدا باید ستاک گذشته، با افزودن */-īd/* به «است» یا «هست» که ستاک حال فرض شده است، ساخته شود. سپس تکواژ مصدرساز یعنی «ن» به آن بیفزاییم. بدین ترتیب مصدر «هستیدن» به دست می‌آید.
- ۲- تفاوت «است» با «می‌باشد» چیست؟ آیا کاربرد «می‌باشد» در زبان فارسی معاصر درست است؟ پاسخ: در دوره باستان، بر اساس متون فارسی باستان و اوستایی، صرف دو ریشه *√ah-* و *√bav-* در دستگاه‌های (نظام‌های) مختلف فعلی وجود داشته است؛ برای مثال ستاک ساخته شده از ریشه *√ah-* در دستگاه نقلی و ستاک ساخته شده از ریشه *√bav-* در دستگاه حال یا آینده تصریف داشته است. «باش» (*bāš-*) ستاک از دستگاه آینده و از ریشه *√bav-* در دوره باستان است و از نظر ساخت‌واژی مصدر ثانوی (جعلی) محسوب می‌شود؛ زیرا به ستاک (ماده) آینده، مجدداً تکواژ ماضی ساز */-īd/* اضافه شده و مصدر آن به صورت «باشیدن» درآمده است. از این رو، از دیدگاه در زمانی و بر اساس سیر تاریخی بررسی شده در این پژوهش، کاربرد «است» در مضارع اخباری بر «می‌باشد» اولویت دارد. با این حال، در فارسی معاصر «می‌باشد» به کار می‌رود و ساخت صرفی «می + باش + ـد» در دستگاه همزمانی زبان قابل تحلیل است؛ بنابراین، یافته‌های تاریخی این پژوهش به معنای نفی کاربرد این صورت در فارسی معاصر نیست. بررسی جایگاه، بسامد و کارکرد «می‌باشد» در فارسی معاصر مستلزم پژوهشی همزمانی و مبتنی بر پیکره فارسی نو است و از محدوده پژوهش حاضر خارج است.

همچنین در این پژوهش نشان داده شد که یکی از ویژگی‌های فعلی در زبان‌های دوره میانه و به ویژه در زبان سغدی ستاک‌های مکمل است. ستاک‌های مکمل یا ستاک‌های هم معنا، انشقاق یافته از دو ریشه کاملاً متفاوت هستند. یعنی ستاک حال و گذشته آنها از ریشه‌های مختلف سرچشمه می‌گیرند. در زبان پهلوی نیز چند فعل با این ویژگی وجود دارند که

^۱ در تحلیل صرفی صورت‌های فعلی، صورت آوایی و صورتی ستاک، مستقل از معنای تاریخی آن، در ساخت تصریفی فعل اهمیت دارد. از این رو، دلالت تاریخی ستاک «باش» بر آینده مانع از حضور آن در ساخت یک صورت فعلی با دلالت زمان حال نیست. برای نمونه، در ساخت آینده فارسی نیز ستاک گذشته فعل واژگانی در کنار صورت صرف شده فعل کمکی «خواستن» به کار می‌رود؛ مانند «خواهد ساخت». در این ساخت، دلالت بر آینده از کل ساخت حاصل می‌شود و نه لزوماً از ستاک فعل واژگانی (موسوی، ۲۰۲۲).

«هستیدن» و «بودن» جزو این گروه هستند. - در دوره میانه، بر اساس شواهد موجود در متون پهلوی، صرف فعل «بودن» بر دستگاه حال نیز وجود داشته است و ستاک حال /bav-/ بوده است.

پیشنهاد می‌شود در آموزش مقوله فعل، اصطلاح «ستاک» به جای «بن» به کار رود و دو مصدر «هستیدن» یا «استیدن» در تدریس افعال ربطی و جملات گذرا به مسند مورد توجه قرار گیرد. همچنین، با توجه به نتایج در زمانی این پژوهش، پیشنهاد می‌شود در نثر رسمی و معیار، به‌ویژه در رسانه‌ها، نشریات و کتاب‌ها، به کاربرد «است» و «هست» به جای «می‌باشد» اولویت داده شود. باین حال، از آنجا که در زبان‌شناسی توصیفی کاربرد اهل زبان مبنای توصیف است، بررسی جایگاه و کاربرد «می‌باشد» در فارسی معاصر نیازمند پژوهشی مستقل با رویکرد همزمانی و بر پایه داده‌های پیکره‌ای است.

منابع

- آذری، روشنک. (۱۴۰۰). بررسی در زمانی ساخت صفت‌های فاعلی و مفعولی زبان فارسی و تحلیل محتوای آموزشی آن در کتب متوسطه نظام قدیم و جدید، فصلنامه آموزش پژوهی، ۷(۲۵)، ۳۶-۴۸.
- آذری، روشنک. (۱۴۰۱). وجه، نوع و ساخت جملات شرطی زبان پهلوی: دستگاه مضارع. مجموعه مقالات پنجمین همایش بین‌المللی زبان‌ها و گویش‌های ایران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، صص. ۱۷-۱، شابک: ۵-۵۵۱۰-۰۰-۶۲۲-۹۷۸.
- آقامحسنی، فیروزه. (۱۳۹۰). «بودن» در نقش فعل ربطی و تام در ایرانی باستان و میانه غربی. اندیشه‌های ادبی، ۲(۷)، صص. ۱۸۵-۱۹۹.
- آموزگار، ژاله؛ تفضلی، احمد. (۱۳۸۲). زبان پهلوی: ادبیات و دستور آن. چاپ چهارم. تهران: نشر معین.
- ابوالقاسمی، محسن. (۱۳۹۰). انواع نمود واژگانی در افعال فارسی، مجله ادب فارسی، ۱(۶)، صص. ۱۰۱-۱۲۰.
- ابوالقاسمی، محسن. (۱۳۷۳). الف. ماده‌های فعل‌های فارسی دری. تهران: انتشارات ققنوس.
- ابوالقاسمی، محسن. (۱۳۷۳). ب. تاریخ مختصر زبان فارسی. چاپ اول. قم: بنیاد اندیشه اسلامی.
- ابوالقاسمی، محسن. (۱۳۷۶). راهنمای زبان‌های باستانی ایران. جلد دوم. تهران: انتشارات سمت.
- ابوالقاسمی، محسن. (۱۳۸۹). دستور تاریخی زبان فارسی. چاپ هشتم. تهران: انتشارات سمت.
- بارتلمه، کریستین. (۱۳۸۴). تاریخچه واج‌های ایرانی. ترجمه واهه دومانیان. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- باطنی، محمدرضا. (۱۳۷۰). نگاهی تازه به دستور زبان. چاپ چهارم. تهران: انتشارات آگاه.
- باطنی، محمدرضا. (۱۳۸۲). توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی. چاپ چهاردهم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- باقری، مهری. (۱۳۹۶). تاریخ زبان فارسی. چاپ بیست و دوم. تهران: نشر قطره.
- بهرامی‌خورشید، سحر؛ ورهاگن، آری؛ گلفام، ارسلان. (۱۳۹۰). فضای معنایی فعل «شدن» در زبان فارسی: نگرشی شناختی. جستارهای زبانی، ۲(۴)، صص. ۱۴۵-۱۶۷.
- بهزادی، رقیه. (۱۳۶۸). بندهش هندی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- جباری، محمدجعفر. (۱۳۸۷). مصدر بر ساخته: رویکردی توصیفی-هم‌زمانی. زبان و زبان‌شناسی، ۴(۱)، صص. ۴۱-۶۱.
- دبیرمقدم، محمد. (۱۳۸۹). زبان‌شناسی نظری (پیدایش و تکوین دستور زایشی). تهران: سمت.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا، جلد سیزدهم، تهران: مؤسسه لغت‌نامه دهخدا، دانشگاه تهران.
- راشدمحصل، محمدتقی. (۱۳۶۴). درآمدی بر دستور زبان اوستایی. تهران: انتشارات کاربان.
- رضایی، والی. (۱۳۹۵). مصدر، اسم مصدر و حاصل مصدر از دیدگاه سرنمون رده‌شناختی. پژوهش‌های زبان‌شناسی، ۸(۱)، صص. ۱-۱۶.
- رضایی، والی؛ نیسانی، مژگان. (۱۳۹۲). بررسی نحوی و کاربرد شناختی ساخت‌های اسنادی شده در زبان فارسی بر اساس دستور نقش و ارجاع. زبان پژوهی دانشگاه الزهراء، ۴(۸)، صص. ۲۳-۵۱.
- زرشناس، زهره. (۱۳۸۰). جستارهایی در زبان‌های ایرانی میانه شرقی. تهران: انتشارات نیلوفر.
- زرشناس، زهره. (۱۳۸۷). دستنامه سعدی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سیفی، رویا؛ بختیاری، رحمان؛ محمدی اکمل، احمد. (۱۳۹۲). پیشینه نفوذ واژه‌های ایرانی در زبان‌های هندی. فصلنامه مطالعات شبه قاره، ۵(۱۶)، صص. ۷۱-۹۰.

- شریفی، شهلا؛ تابش‌فر، لیلا. (۱۳۹۷). تکوین فعل "است" در زبان فارسی. مجموعه مقالات نخستین همایش ملی تحقیقات ادبی دانشگاه علامه طباطبائی. اسفندماه. تهران.
- فرشیدورد، خسرو. (۱۳۵۱). فعل «بودن» و تحول آن در زبان فارسی. مجله وحید. دوره ۱۰ (۷). صص. ۷۸۹-۷۸۰.
- قریب، بدرالزمان. (۱۳۷۲). نظام فعل در زبان سغدی. مجله زبان‌شناسی. ۱۰ (۱). صص. ۵۲-۲.
- کلباسی، ایران. (۱۳۸۰). ساخت/اشتقاقی واژه در فارسی/امروز. چاپ دوم. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مصفاچهرمی، ابوالفضل. (۱۳۹۲). نگاه زایشی به مقوله دستوری مصدر در زبان فارسی (ره‌یافت‌ها و راه‌حل‌ها). زبان‌پژوهی دانشگاه الزهراء. ویژه نامه زمستان. صص. ۱۶۳-۱۷۵.
- مکنزی، دیوید. نیل. (۱۳۷۹). فرهنگ کوچک زبان پهلوی. ترجمه مهشید میرفرخایی. چاپ دوم. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ناتل‌خانلری، پرویز. (۱۳۷۴). تاریخ زبان فارسی، جلد دوم، چاپ پنجم، تهران: فرهنگ نشر سیمیرغ.
- نجفی، ابوالحسن. (۱۳۹۰). مبانی زبان‌شناسی و کاربرد آن در زبان فارسی. چاپ یازدهم. تهران: انتشارات نیلوفر.
- نوابی، ماهیار. (۱۳۷۹). بررسی فعل «است» در فارسی و پهلوی. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد. ۱ (۳۳). صص. ۳۱-۲۳.

- Anklesaria, B. T. (1957). Zand ī Vohūman Yasn. Bombay: Messrs. K. L. Bhargava.
- Anklesaria, B. T. (1964). Zatsparam. Bombay: Godrej Memorial Printing Press.
- Bartholomae, C. (1961). Altiranisches wörterbuch. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Croft, W. (1991). Syntactic categories and grammatical relations: The cognitive organization of information. University of Chicago Press.
- Dhbhar, E. Bamanji. (1913). The Pahlavi Riyāyat. Bombay: The Fort Printing Press.
- Jackson, A. V. W. (1892). Avesta Grammar (part 1). Stuttgart: W. Kohlhammer.
- Kent, R. G. (1953). Old Persian. 2nd Edition. New Haven: American Oriental Society.
- Lin, Jeremy K. (2018). "Interpreting the 'documents of language': Linguistic reconstruction as an approach to prehistoric culture." *Res: Anthropology and Aesthetics*, 69-70.
- Mousavi, S. H. (2022). When past meets future in Persian: A construction grammar approach to futurity. *Australian Journal of Linguistics*, 42(1), 1-34. <https://doi.org/10.1080/07268602.2022.2073545>
- Nyberg, H. S. (1974). A manual of Pahlavi. Volume II. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Sims-Williams, N. (2004). Ideographic writing I: Terminology and conventions. *Encyclopaedia Iranica*, 12(6), 617-618.
- Williams, A. V. (1990). The Pahlavi Rivāyat, Accompanying the Dādestān ī Dēnīg. Copenhagen: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters.